

АЛТЫН ОРДАДА СОПЫЛЫҚ ІЛІМІНІҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

¹ Л.Е. Қызыке, ²Ө.Шобанұғлы, ³Н.А.Кенжегулов

АҢДАТПА

Соңғы жылдары Еуразия төскейіндегі түркі-мұсылман халықтарының басын құраған ірі мемлекет – Алтын Орданың діни тарихы бойынша зерттеулер көптеп жүргізілуде. Еділ бойы мен Дешті Қыпшақ халықтарының діни мен ұстанған конфессияларын зерттеудің маңыздылығы артып, осы бағыттағы ғылыми жұмыстардың қатары артып келеді. Діннің рухани, философиялық және мәдени ролін зерттеуге қызығушылықтың артуы ғылыми жұмыстардың жүргізілуіне арқау болып отыр. Исламда ең негізгі діни-философиялық бағыттардың бірі саналған – Сопылық ілімнің Алтын Орда халықтарының арасында таралуы мен оның әлеуметтік-мәдени және рухани ролін түбегейлі зерттеу ғылымдағы аса маңызды және кезек күттірмейтін тақырыптардың біріне айналып отыр. Алтын Орда мемлекетінде Ислам тарихы, оның қабылдануы мен халық санасына сіңдірілуі гуманитарлық ғылымдардың өкілдерінің назарын өзіне аударып келеді. Алтын Ордада Ислам тарихы мен руханияты бойынша зерттеулердің айтарлықтай жоғары даму деңгейіне қарамастан, ғылыми ізденістердің қажеттілігі байқалады. Соның ішінде ең өзектісі – сопылық ілімнің тарихы мен философиясы болып, бұл бағыттың Орда халықтарының санасындағы рухани құндылықтары маңызды саналады. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада түркі дәуірінің аса ірі мемлекеті болған Алтын Ордада Ислам дінінің, оның ішінде сопылық ілімнің таралуы мен оның рухани-философиялық құндылықтары қарастырылады. Алтын Орда халқының Исламды қабылдауда және мұндағы сопылық ілімінің таралуына тарихи талдау жасалады және рухани тұрғыдан баға беріледі.

Түйін сөздер: Алтын Орда, ислам, сопылық, түркі халықтары, рухани мұра, құндылық.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Хожатепе университеті, Анкара, Түркия

³ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Л.Е. Қызыке,
lyaka_kizikeeva@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Қызыке Л.Е., Шобанұғлы Ө., Кенжегулов Н.А. Алтын Ордада сопылық ілімінің таралуы және оның рухани құндылықтары // Адам әлемі. – 2023. – №2 (96). – Б. 159-167.

Распространение суфийского учения и его духовных ценностей в Золотой Орде

Аннотация. В последние годы проводится большое количество исследований по религиозной истории Золотой Орды-крупнейшего государства тюрко – мусульманских народов Евразии. Растет значимость изучения религий и исповеданий народов Поволжья и Дешт-Кыпчака, растет число научных работ в этом направлении. Растущий интерес к изучению духовной, философской и культурной роли религии обусловлен проведением научных работ. Одним из важнейших и неотложных вопросов в науке становится фундаментальное изучение распространения суфийского учения среди народов Золотой Орды и его социокультурной и духовной роли, которое в исламе считается одним из основных религиозно-философских направлений. В государстве Золотая Орда история ислама, его принятие и пропитание народным сознанием привлекают внимание представителей гуманитарных наук. Несмотря на достаточно высокий уровень развития исследований по исламской истории и духовности в Золотой Орде, наблюдается потребность в научных изысканиях. Наиболее актуальной из них является история и философия суфийского учения, важнейшими из которых являются

духовные ценности этого направления в сознании ордынских народов. В предлагаемой научной статье рассматривается распространение ислама, в том числе суфийского учения, и его духовно-философские ценности в Золотой Орде, крупнейшем государстве тюркской эпохи. Дается исторический анализ и духовная оценка распространения суфийского учения народа Золотой Орды в восприятии Ислама.

Ключевые слова: Золотая Орда, Ислам, суфизм, тюркские народы, Духовное наследие, ценность.

The Spread of Sufi Doctrine in the Golden Horde and its Spiritual Values

Abstract. In recent years, a lot of research has been carried out on the religious history of the Golden Horde, a large state that formed the head of the Turkic-Muslim peoples of Eurasia. The importance of studying the religion and Confessions of the peoples of the Volga region and Deshti Kipchak is growing, and a number of scientific works in this direction are increasing. The increase in interest in the study of the spiritual, philosophical and cultural role of religion is due to the conduct of scientific work. One of the most important and urgent topics in science is the fundamental study of the spread of Sufi doctrine among the peoples of the Golden Horde and its socio-cultural and spiritual role, which is considered one of the most basic religious and philosophical trends in Islam. In the state of the Golden Horde, the history of Islam, its adoption and immersion in the minds of the people attract the attention of representatives of the humanities. Despite the rather high level of development of research on the history and spirituality of Islam in the Golden Horde, there is a need for scientific research. Of these, the most relevant is the history and philosophy of Sufi teachings, and the spiritual values of this direction in the minds of the Horde peoples are considered important. The proposed scientific article discusses the spread of the Islamic religion, including Sufi teachings, and its spiritual and philosophical values in the Golden Horde, which was the largest state of the Turkic era. A historical analysis of the adoption of Islam by the people of the Golden Horde and the spread of the teachings of Sufism here is carried out and a spiritual assessment is given.

Key words: The Golden Horde, Islam, Sufism, Turkic Peoples, Spiritual Heritage, Value.

Кіріспе

Еуразияның төскейінде исламның таралу тарихы XIII-XV ғасырларда монғолдың ең қуатты мемлекеттерінің бірі болған Алтын Орда, яғни Жошы ұлысындағы процестермен тығыз байланысты. Ұлы Дешті Қыпшақ даласындағы көшпелілердің көп тайпалы ордалары осы бір көшпелілер империясының құрамында болып, ол орасан зор діни-конфессионалдық, тілдік, этникалық және экономикалық-мәдени қауымдастықтың «құрамдас бөлігі болды. Моңғол жаулап алуларынан кейін пайда болған әр түрлі мәдениет пен өркениеттер көп ұлтты ірі діни жүйелердің пайда болуына әкелді. XIII ғасырда Төменгі Еділ мен Ұлы Дала көшпелілері және Орталық Азияның отырықшы мұсылман өркениеттерінің дәстүрлерін өз ішіне қамтыған Алтын Орда мемлекетінде мәдениет пен өркениеттің қалыптасуы мен дамуы күрделі процесс болды. Жошы ұлысында әр түрлі діндер мен оған негізделген

мәдениеттердің тоғысуы жүріп жатты. Оның ең негізгісі – ислам діні болып, ол қоғам мен мәдениеттің дамуына ұйытқы болды. Алтын Ордада ислам діні қабылданғаннан кейін көшпелі даланың исламдануының ұзақ процесі басталып, Қазан, Астрахань, Қырым және Сібір халықтарының, қазақтар мен ноғайлардың, башқұрттар мен қарақалпақтардың діни бағытын алдын ала белгіледі.

Бұл халықтардың барлығы дерлік ислам дінін қабылдап. Діни ілім мен адамгершілік ұстанымдарға байланысты олар Сопылық ілімге бет бұрды. Соның негізінде алтын Ордаға Сопылық ілім мен оның тариқаттары таралды. Алтын Ордада негізгі халқы саналған түркілердің рухани өмірі мен философиясында Сопылықтың орны ерекше болды. Сопылық өте көп қырлы және әр текті ағым ретінде өзінің формасы мен мазмұны жағынан күрделі құрылым болып табылады. Сопылық негізінен Алтын Ордаға исламмен бірге келді деген тұжырым бүгінгі күні басым

болуда. Себебі, дамыған орта ғасырларда Исламның негізгі бағыты Сопылық ілімі болып, ол Орда халықтарының рухани даму деңгейі мен этноконфессиялық ерекшеліктеріне ықпал етті, сондай-ақ, сопылық идеология мен оның институттарының өзіндік даму жолын айқындады. Мұның барлығы, Алтын Орда мемлекетінде екі жүз жылдан астам бірге өмір сүрген көптеген халықтар мен мәдениеттердің дамуымен астасып жатыр. Осыны негізге алатын болсақ, Алтын Ордада сопылық ілімнің таралуы мен оның ерекшеліктерін анықтаудың маңыздылығын анықтаудың қажет екені айтпаса да түсінікті.

Сопылық исламның туындысы, сондықтан оның құндылықтарымен танысу үшін жазба мәдениетте көрініс тапқан ислам ілімдерінің белгілі дәстүрлері қажет. Сопылықтың түркі халықтарының рухани іліміне айналуы үлкен процес болып, Алтын Ордада Еділ бойы, Хорезм және Орта Азиядағы сияқты үлкен аймақтарда мұсылман орталықтарының ғасырлар бойы қалыптасып, дамуына күш салды. Дегенмен бұл географиялық аймақтар сопылық ілімнің дамуы үшін толықтай дайын болған аймақтар дегенді білдірмейді. Сопылық ілімнің таралуы баяу жүрді және ол халық жадына терең сіңдірілді. Жоғарыда аталған аймақтар сопылық ілім мен мәдениетті үш-төрт ғасырдан астам уақыт бойы дамытты.

Әдіснама

Алтын Ордадағы ислам дінінің таралуы бойынша кеңестік, ресейлік отандық және шетелдік ғалымдар айналысты. Ал, соның ішінде сопылық ілімнің таралу мәселесіне тоқталған ғалымдардың қатары да аз болмады. Ресейлік тарихшылардың Алтын Ордадағы діндер туралы арнайы еңбегі ерекше назар аударуға тұрарлық. Тақырыпқа қатысты ғылыми зерттеулердің егжей-тегжейлі талдауына ерекше тоқтала отырып, оларда берілген тұжырымдардың басым бөлігі күмәнсіз деуге болады. Осы орайда, зерттеу тақырыбының теориялық-

методологиялық негізінің бір бағыты ретінде Алтын Орда халықтарының исламды қабылдау процесі мен осы мәселеге қатысты жүргізілген іргелі зерттеулер басшылыққа алынды. Ұсынылып отырған ғылыми жұмыста мақаланың мазмұны көрсетіп тұрғандай, Орда халықтарының, әлемдік діндерге өтуінің тек діни аспектісіне назар аударылып, мәселені шешудің баламалы ғылыми зерттеудің тарихи, философиялық әдістері негізге алынды.

Тақырыптың теориялық және методологиялық негізін қазіргі ғылымда алға қойылған негізгі ережелер құрайды. Ислам дінінің Алтын Ордаға, ондағы түркі халықтарына таралуы – орта ғасырлардағы діни саясат тарихи процестің жемісі болып табылатын әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Жұмыстың тақырыбының методологиялық негізі ретінде – жалпы дінді және оның ішінде конфессияларды зерттеуге мүмкіндік беретін құрылымдық-функционалдық көзқарас пен ұстаным алға тартылады. Сонымен қатар, жұмыста сопылықтың таралуы және халық санасына сіңдірілу процестері мен құбылыстарының ерекшеліктерін тереңірек зерттеу үшін зерттелетін объектінің ішкі байланысын анықтауға және бағалауға, оны интегралдық фактор ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік зерттеу әдісі қолданылды. Сондай-ақ логикалық, тарихи және басқа да жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының мазмұны гуманитарлық ғылымдардың принциптеріне негізделді. Сонымен қатар зерттеу барысында мәселе жүйелі түрде талдау жасалып, бұл Алтын Ордада түркілер арасында сопылықтың дамуы, оның таралу жолдарын, әлеуметтік өзгерістер мен үрдістерді, түркі халықтарында руханияттың деңгейін анықтауға мүмкіндік жасады. Жұмыс барысында белгілі дәрежеде тарихи зерттеу әдістері де қолданылды. Ол әсіресе исламның, сопылықтың Алтын Орда халықтарында, қазіргі Қазақстанмен шекаралас елдердегі таралу жағдайы туралы тарихи

мәліметтерді пайдалануға негізделді. Зерттеудегі басты методологиялық ұстанымы ретінде соңғы жылдары ғылымда болып жатқан өзгерістер мен жаңа принциптер мен әдістер, көзқарастар негізге алынды. Исламның таралуы тарихының теориялық мәселелері, сопылықтың тағдыры, түркілер арасындағы рухани ахуал жұмыстың негізгі бағыт-бағдарын айқындады.

Негізгі бөлім

Ислам дінінің Алтын Орда мемлекетінде таралуы мемлекет тарихында жүргізілген негізгі діни және конфессиялар процестердің бірі саналады. Ол бойынша көптеген зерттеулер жүргізіліп, олардың басым бөлігі Алтын Орда мемлекетінде діни тарихты көрсетумен шектелді. Қазіргі кезде тарихшылар мен қоғамтанушы ғалымдар және дінтанушылар мен философтар ендігі кезекте ислам дінінің діни құндылықтары мен тәрбиелік мәнін, көрсетіп, соның қатарында сопылық ілімнің мәдени рөлі мен ерекшеліктерін көрсетіп келеді. Мұның өзі ғылымда жаңа тұжырымдардың қабылдануына себепкер болып, Алтын Орда қоғамында ислам діні мен оның философиялық жолы жаңа қырынан толығуда.

Тарихи уақыттың өзіндік даму жолымен көрсетілетін болса, Алтын Орданың құрылуынан бастап-ақ орда хандарының исламға деген ұстанымы мен көзқарасы жоғары болды. Солардың бірі ретінде Берке ханның Исламға деген көзқарасы жоғары болып, ол оны берік ұстанды. Берке ханзада жас кезінде Худжанд қаласында мұсылман имамдарының бірінен Құран оқыды. Ол Бұхарадағы ислам ғұламаларына барып, олармен көп әңгімелескен. Ибн Халдун мен әл-Айнидің айтуынша, Жошы ұрпақтарының монотеизмге өтуі сонда болған. Берке ислам дінін Наджм ад-дин Кубраның шәкірті сопы шейх Шамс ад-дин (Саиф ад-дин) әл-Бахерзиден қабылдады. «Ибн Халдун, әл-Айни және басқалары сияқты араб тарихшылары Берке ханды ислам дінін қабылдаған

атақты Бұхара шейх әл-Бахерзи шейхпен кездесуге арнайы келген оны мешіт қақпасының алдында тұруға мәжбүрлегенін айтады. Қабылдағанға дейін оның үйіне үш күн қалдырды. Берке хан сияқты құдіретті билеуші (ол кезде әлі де ықпалды ханзада) ханның қорланған қадір-қасиетін сезініп, сол арқылы өзінің бүкіл мұсылман әлемі алдында исламның беделіне деген құрметі мен таңданысын баса білді... Берке хан ақылды, көрегендігі соншалық, ол өзінің жеке хандық мақтаныш сезімін саяси есептен тыс басып кете алды» [1, 81-82 бб.] деп көрсетілген.

Берке ханның замандасы болған Сирадж ад-дин әл-Жүзжанидің айтуынша: «Берке хан исламды Сейф ад-Дин Бахарзидің қолынан қабылдады» деп есептесе, XIV ғасырдағы араб авторлары. Ибн Халдун мен әл-Айни: «Берке Бұхарада мұсылман ғұламаларын аралап, олармен сөйлесіп, сонда ол Наджм ад-Дин Кубраның шәкірті сопы шейх Шамс ад-Дин әл-Бахарзиден де исламды қабылдады» [2, 368-370 бб.] деп жазды. Келесі кезекте, тағы бір ортағасырлық зерттеуші Әл-Омаридің айтуынша, Беркенің мұсылмандықты қабылдауы Мөңке ұлы хан болып жарияланған құрылтайдан Моңғолиядан Еділ бойына қайтып келе жатқан кезде болған дей отырып, оның жылын 1251 деп көрсетеді. Беркенің таққа отырғанға дейін ислам дінін қабылдағанын 1253 жылы Хан Батудың сарайында болған францискандық монах В. Рубрук атап өтіп, «Берке өзін мұсылман деп санап және өз сарайында шошқа етін жеуге рұқсат бермейді» [3, 117-118 бб.] деп сипаттаған.

Кейінірек, Берке мен оның әулетінің белсенді азаматтары Бұхараға барған. Кейіннен шамамен 1257 жылы Берке хан атанған соң осы қаланың көрнекті ғұламаларына құрмет көрсету және құрмет көрсету мақсатында Бұхарға қайта барады. Хан Беркенің бұл қажылығында оның тәлімгері Сейф ад-Дин Бахарзидің (1261 жылы қайтыс болған) Хорезмнің беделді шейхы Ахмед ибн Омар Абул-Джаннаба Наджм ад-дин әл-Кубра әл-Дәжмәд-

Дин әл-Кубра әл-Дәжмәннің тірі аз ғана мүридтерінің қатарында болғаны назар аудартады. Хивай әл-Хорезми, сопылық ілімнің теоретигі әрі практигі, «Кубрауи» сопылық тариқасының негізін қалаушы, біздің заманымызға дейін Хорезмде өте танымал болған. Бұл әулиені қастерлеу оның халық нанымдарына өте жақын сопылық ағымын дамытудағы белсенділігімен ғана емес, оны монғолдардың Үргенішті (Гурганж) алу кезіндегі Шыңғыс хан әскерлерімен соғыста ерлікпен қаза табуымен де байланысты болғаны жағдайды барынша күрделендірді.

Шығармашылық өмірде қалыптасқан атау мен терминологиялық базада әл-Кубра «теологияның шамшырағы» және «ғази» (жауынгер және сенім үшін шейіт) ретінде көрінеді, қайтыс болғаннан кейін оны ханаканың жанына жерледі. Қазірдің өзінде, шамасы, 1250 жылдары. оның жерленген жері зиярат ететін орынға айналды. Сол сияқты, Ибн Баттута Наджм ад-Дин Кубраның қабірі туралы былай деп жазады: «Хорезмнен шыға берісте ең үлкен әділдердің бірі шейх Наджм ад-Дин әл-Кубрдың қабірінің үстіне салынған кішігірім орын бар. Онда асында келіп және жол-жөнекей өтіп бара жатқандарға ауызашар әзірлейді».

Берке хан Алтын Орда билеушілерінің арасынан исламға қызығушылық танытқан негізгі билеушілердің бірі болды. Ол Сопылық жолды алғаш насихаттаған тариқат өкілдерінің ілімімен таныс болды. Осы тұста Беркенің қандай да бір сопылық тариқатын терең ұстанушы болғанын дәл айту қиын. Бірақ оның тұсында сопылық қауымдардың (таиф) Алтын Орда қоғамына біртіндеп енуінде фактісін жоққа шығаруға болмайды. Мұнда негізгі фактор сопылық жолдың енуінен бұрын исламның таралуы туралы мәліметтер басты назарда болып отыр. Орда хандары расында да исламға деген махаббаты ерекше болды. Оның басты мысалдарының бірі – Берке ханнан кейін 16 жыл бойы орда тағында отырған Меңгу Темір ханның исламды қабылдағаны туралы мәліметтер

келтіріледі. Ал ол қайтыс болғаннан кейін Сарай тағын иеленген інісі Тұда Мөңке ханның Исламды қабылдағанын және өзіне Мысыр сұлтанынан мұсылманша есім сұрағанын араб авторлары баяндайды. Тіпті, оның мемлекеттің маңызды істерінен бас тартып, сопылық жолға түскені жөнінде айтылады. Ал 4-5 жыл билеуші болған Тұла Бұқа ханның Ислам дініне қатысы саясаты жөнінде тарихи мәліметтер аса көлемді емес [4].

Мұнда әрине кейбір Орда хандарының исламды қабылдауы мен ұстануы туралы тұжырымдық мәселелер тууы әбден мүмкін. Себебі, әрине орта ғасырлық мемлекеттерде халықтан бұрын дінді мемлекет басшысының қабылдауы маңызды болып саналды. Осы тұста концептуалды тұрғыдан алғанда зерттеудің басты нүктесі көбінесе үстірт, синкретикалық немесе шынайы емес тұжырымдардың ұсынылуы көшпелілердің діни ұстанымдары туралы жан-жақты болжамдар тудырады. Бірақ бұл белгілі бір дәрежеде исламның көшпенділердің ішкі әлеміне берген рухани артықшылықтарын мойындаудың салдары болуы мүмкін. Қазіргі кезде отандық және ресейлік тарихшылар [5] мен қоғамтанушы ғалымдар көлемді тарихи материалдарды жинақтай отырып, негізгі тұстарға тоқталып, онда исламның таралуының алғышарттары, сыртқы саяси аспектілерін, Алтын Ордадағы исламның рөлін зерттей отырып, соның негізінде Жошы Ұлысында ислам дінінің тарауындағы сопылық тариқаттар мен этноконфессиялық қауымдастықтың қалыптасуын көрсетуде.

Алтын Орда қоғамында Сопылық адамгершілік пен руханияттың негізгі және тиімді тетіктерінің бірі бола отырып, ол рухани өмірде маңызды рөлге ие болды және қоғамдық ойдың әртүрлі ағымдарын қамтыды. Дегенмен, сопылық тариқаттардың дамуының бастапқы кезеңінде ортақ қасиет діни сенім мәселелерінде жауынгерлік ымырасыздық тәжірибесі болды. Алтын Орда дәуірінен бізге жеткен философиялық және әдеби шығармаларға қарағанда, олар сопылық

мотивтермен қаныққан, ал оларда айтылған этикалық және әлеуметтік идеал өте жоғары болды және үлкен өзін-өзі жоққа шығаруды және шешуші талапты қажет етті.

Жошы ұлысында сопылардың арасында әулиелер культі мен наным-сенімі үшін жауынгерлер туралы аңыздардың кең таралуы ғажап емес. Жошы Ұлысында Әли мен Ескендір Зул-Қарнайн сияқты жалпы мұсылмандық жауынгер әулиелерден басқа ең құрметтілердің қатарында өздерінің жергілікті әулиелері, мысалы, Наджм ад-Дин әл-Кубр және т.б. тарады. Сонымен бірге олардың ізбасарлары ықпалды тарикаттар мен діни бауырластықтарды құрады, мысалы, әл-Кубраның ізбасары, Ибн Баттутамен кездескен Сайф ад-Дин Ибн Асаба Кубравия бауырластығының ұстазы болды. Бәлкім, сопылық тарикаттардың барлық жақтастары сенім үшін қарулы күреске тікелей қатыспаған шығар, бірақ, біріншіден, олардың аз болғаны анық, өйткені олар туралы мәліметтер әртүрлі дереккөздерде де, соның ішінде фольклорлық сипатта да сақталған [6].

Тұла Бұқа ханнан соң билікте болған Тоқты ханның кезінде Исламда даму кідіріп қалғандай болды. Оның тұсында мемлекет халқы әр түрлі діндерді ұстанып, онда исламға мемлекет тарапынан арнайы қолдау болған жоқ. Мемлекетте исламның дамуы мен оның ішінде Сопылық жолдың қанат жаюы Тоқты ханнан кейін билікте болған Өзбек ханның кезінде орын алды. Өзбек ағасы Тоқта қайтыс болғаннан кейін 1312 жылы хан болды. Өзбек ханның билігі өте ұзақ болып, ол - Ұлы Орданың ең жоғары гүлденген кезеңі болды. Бұл экономиканы қалпына келтіру, қала өмірінің өсуі, соның ішінде қалалық исламдық инфрақұрылымды құру сияқты прогресті көрсетті.

Сырттай қарағанда Алтын Ордада исламдану процесі басқа ұлыстарға қарағанда басқаша көрінеді. Жошы ұлысында сопылық ілімді таратуда және оның рухани маңыздылығының артуында Сайид-Ата (Сейіт ата) мен оның «серіктерінің» қызметі ерекше

болды. Бұл туралы араб саяхатшысы Ибн Баттутаның еңбегіне қысқаша шолу жасаған жөн. Өзбек хан тұсында осы бір ортағасырлық түркі-монғол мемлекетінің бірқатар аудандары мен қала орталықтары пайда болды. Діни орындарда сопылықтың қадір-қасиеттері жайлы айтылды. Қоғамда мұсылман дін қайраткерлерінің ішінде сейіттердің есімдері де жиі аталды, өйткені олардың осы сопылықтың таралуында қызмет еткен. Бұл мағлұмат Өзбек хан тұсындағы Жошы ұлысының исламдануын неғұрлым егжей-тегжейлі түсінуге мүмкіндік беретіндігімен маңызды, өйткені бұл процесте кейбір сейіттер мен олардың сопылық топтармен байланысқан серіктері маңызды рөл атқарды.

Әулие Сейіт-Ата Өзбек хан есімін «Сұлтан-Мұхаммед Өзбек хан» деп атаған» [2, 207 б.]. Өзбек ханның ислам дінін қабылдауындағы Сейіт-Атаның рөлі туралы бұл мәліметтер Ұлықбектің «Тарих-и улус-и арба-и» кітабына барып тіреледі, өйткені мұнда мұнымен байланысты мәтін келтірілген [7, 225–226 бб.]. Бұл жерде Өзбек ханның ислам дінін қабылдағаны үшін берілген күн, нақты болмағанымен, бірақ бұл ақпараттың өзі назар аударуға тұрарлық, өйткені ол Хан Өзбектің ислам дінін қабылдауындағы сопылық топтардың рөлін ашып көрсетеді.

Мұсылман уағыздаушылардың сопылық немесе православиелік прозелитизмі, әрине, монғол ұлыстарының саяси және экономикалық өмірінің материалдық саласымен тығыз байланысты болды. Алайда хандар тарапынан конфессиялық бағытты өзгертуге байланысты прагматикалық артықшылықтарды мойындау басқа діндермен салыстырғанда исламның рухани артықшылықтарын жүзеге асырудың бастапқы себебі емес, салдары болуы мүмкін. Егер араб және парсы жылнамалары көшпелілердің исламдану процестерін бейнелейтін болса, монғол хандарының дінге келуін Құдайдың алдын ала белгілеуінің біршама тенденциялы және, өкінішке орай, үзік-үзік бейнесін берсе, басқа

әлемдік конфессиялардың өкілдері баламаға қатысты оптимизмді көрсетеді. Монғол билеушілерінің діни жанашырлығы, осылайша көшпелілер арасында параллельді және одан кем емес белсенді прозелитизмнің бар екенін көрсетеді [8].

Исламның дәстүрлі таралу аймақтарында ғана емес, сонымен қатар Төменгі Еділ бойы мен Қырымда да исламның институционализациялану процесінің тағы бір көрінісі Еділ бойында, Хорезмде және Хорезмде сопылық орындардың (ханака, рабаттар) кең таралуы болды. Исламдағы мистикалық бағыт ретіндегі сопылық ілімнің мәні әл-Фазали мен оның ізбасарларының еңбектерінде көрініс тапты. Еуразияның түркі елдерінде Ахмет Ясауидің уағыздары мен еңбектерінің арқасында сүнниттік бағыт дамыды. Әсіресе, мазарлардың маңында орналасқан ханакалар салу Алтын Ордада Өзбек хан мен оның ұрпақтары тұсында кеңінен таралып, ханакалар адамдардың рухани беделі мен әлеуметтік беделі күрт өскен кезде салынды. Кейбір ханакалар бай вақфтарды, қаржылай жәрдемақы алып, хандардың өздері қамқорлығында болды, мысалы, Өзбек ханның нұсқауымен қайта салынған Наджм ад-Дин әл-Кубраның жерленген жеріндегі қабірді орнын айтуға болады. Әр жылдары хандар сарайында шейхтер әл-Бахерзи, Сейіт-Ата және басқалар айтарлықтай ықпал етті. Яғни, киелі орындар мен әулие-әмбилер қорымдары (мазарлар) жанынан құрылған сопылық ханакалар еліміздің әр өңірінде ислам дінінің таралу ошақтары қызметін атқарған.

Осы тұста Орда халқының құрамында ислам мен сопылықтың кең таралуын бақылауында ұстаған атақты Жәнібек ханның қызметі ерекше. 1342-1357 жылдары билік құрған Өзбек ханның ұлы Жәнібек әкесінен де үлкен «исламшыл» болғанына назар аударған жөн. Бұл туралы Муин ад-Дин Натанзидің еңбектері куә болып, онда «Өзбек ұлысын бүкіл ислам дінін қабылдаған, пұттардың ғибадатханаларын қиратып, көптеген мешіттер мен медреселер

тұрғызған және салған» Жәнібек екенін көрсетеді [9, 390 б.].

Алтын Орда хандарының күшейген кезінде кең тараған Ислам мен сопылық жол шындығында Жошы Ұлысында, әсіресе түркі халқының көшпелі бөлігінде Ясауия тариқатының ықпалы басым болды. Алтын Ордада кең тараған сопылықтың тарихи тамыры әрине Орталық Азиямен байланысты екенін көрсетті. Ахмет Ясауи тариқаты Алтын Ордада кең тарады. Сонымен қатар, Кубравияның сопылық бауырластығының ілімі де тарады. Нежметдин әл-Кубраны сопылық ілімнің негізін салушы атақты теоретигі және практик деп аталады. Осыны ескере отырып, сопылық ілімнің Алтын Орда қоғамында маңызды рөл атқарғанын жоққа шығару дұрыс болмас еді. Көбінесе сопылық ілім Алтын Орда билеушілерінің сарайының қамқорлығына ие болды. Алтын Орданың көптеген хандары сопылық шейхтердің жетекшілігімен ислам дәстүрлерін үйренді.

Осылайша, Берке хан исламды Надж ад-Дин Кубраның шәкірті сопы шейх Сейф ад-Дин әл-Бахарзиден қабылдады; Өзбек хан – түркістандық шейх Сейіт-Атаның ықпалында, Ясауия тариқатын ұстанған. Жәнібекті шейх Шариф ибн 'Абдулхамид тәрбиелеген. Кубравия тариқатының ізбасарлары бастапқыда Иран өркениетіне ұшыраған түрік-иран тектес отырықшы халық болған Орталық Азияда негізгі рөл атқарды. Бірақ бұл тариқаттар туралы айтатын болсақ, біз бұл сопылық бауырластықтардың белгілі нысаны бойынша соңғы түрінде тек XIV-ші ғасырдың аяғы мен - XV-ші ғасырдың басында қалыптасқанын есте ұстауымыз керек. Деректерден сопылық ілімнің бір шейхтен екінші шейхке қалай өткені туралы әңгімелерді таба аласыз. Сондықтан XIV ғасырдың бірінші жартысындағы тариқаттар туралы айтқанда, сопылық бағыттардың кейбірін ғана есте сақтау керек сияқты.

Алтын орда халықтары арасынан Сопылықты қабылдаған ұлттар мен әулеттердің түрлері әр түрлі болды. Әрине, Сопылықты аумақтық негізде бөлу

дұрыс болмайды, өйткені сопылар әр түрлі ұлт өкілдері болғандықтан, сопылық ілім қандай да бір белгілі бір іліммен шектелмеген, оның негізгі мақсаты адамды рухани құндылықтарды меңгеруге үйрету болып табылады. Сонымен қатар, ол кемелдік принципі адамның өзін-өзі моральдық жағынан жетілдіру болып, бұл ретте ақиқатты ұғыну, Алламен тілдесу түсіндіріледі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ислам дінінде Сопылық бағыттың Алтын Орда мемлекетінің аумағында таралуы және осы ілімнің Орда халқының санасына сіңдірілуі мен оның дамуы аса ірі идеологиялық және философиялық мәнге ие болды. Орда халқының исламның осы бір маңызды бағытын қабылдап, оны өзінің күнделікті өмірімен байланыстыруы халықтың исламға деген махаббатының тереңдігін сипаттады. Ислам мен оның ішінде сопылықтың таралуы ұзақ процесіті қамтыды. Алтын Орда халқының арасында өзге діндердің болуы және сонымен қатар сопылықтың таралуы мұнда үлкен мәдениеттер мен дәстүрлердің болғанын және олардың өзара соқтығысуын сипаттайды. Мұның өзі саяси, мәдени және өркениеттік тұрғыдан алғанда Алтын Орда мемлекетінің империя дәрежесінде болғанын айқын көрсетеді. Орда халқы арасында сопылық ілімнің таралуы мәдениеттің, дәстүрдің қоғам тәрбиесі мен санасының белгілі бір деңгейге көтерілуіне ықпал етті. Басты қорытындылардың бірі Алтын Орда ислам діні мен оның ішінде Сопылық ілімнің келесі ұрпаққа «жеткізуші көпір» ретінде тарихта қалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. - М.-Л., Изд-во АН СССР, 1950. - 505 с.

2 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 2. - М./Л., Изд-во Академии наук СССР, 1941.

3 Джованни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествия

в восточные страны. Книга Марко Поло. Сборник. - М., Мысль, 1997. - 378 с.

4 Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. - Алма-Ата, Ғылым, 1992. - 296 с.

5 Малов Н.М., Малышев А.Б., Ракушин А.И. Религия в Золотой Орде. - Саратов, Издательство Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского, 1998. - 127 с.

6 Васильев Д.В. К вопросу о роли суфизма в исламизации Золотой Орды // Гуманитарные исследования. - Астрахань, 2003. - № 6. - С. 19-24

7 Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. - Тошкент: «Чўлпан» нашриёти, 1994.

8 Хаутала Р. Исламизация Джучидского и Хулагуидского улусов в сравнении: точки зрения мусульманских и христианских источников // Золотоордынское обозрение. - 2018. - Т. 6. - № 4. - С. 676-695.

9 Золотая Орда в источниках. Т.1. Арабские и персидские сочинения. - М., 2003.

Transliteration

1 Grekov B.D., Jakubovskij A.Ju. Zolotaja Orda i ejo padenie [The Golden Horde and its Fall]. - M.-L., Izd-vo AN SSSR, 1950. - 505 s. (in Russ)

2 Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Tom 2. - M./L., Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1941. (in Russ)

3 Dzhovanni del' Plano Karpini. Istoriija mongalov. Gil'om de Rubruk. Puteshestvija v vostochnye strany. Kniga Marko Polo [Giovanni del Plano Carpini. History of the Mongols. Guillaume de Rubruk. Travels to Eastern countries. Marco Polo book]. Sbornik. - M., Mysl', 1997. - 378 s. (in Russ)

4 Utemish-hadzhi. Chingiz-name [Chingiz-name]. - Alma-Ata, Gylym, 1992. - 296 s. (in Russ)

5 Malov N.M., Malyshev A.B., Rakushin A.I. Religija v Zolotoj Orde [Religion in the Golden Horde]. - Saratov, Izdatel'stvo Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. G. Chernyshevskogo, 1998. - 127 s. (in Russ)

6 Vasil'ev D.V. K voprosu o roli sufizma v islamizacii Zolotoj Ordy [On the question of the role of Sufism in the Islamization of the Golden Horde] // *Gumanitarnye issledovanija*. - Astrahan', 2003. - № 6. - S. 19-24. (in Russ)

7 Mirzo Ulugbek. Tўrt ulus tarixi [The history of the four ulus]. - Toshkent: «Chўlpan» nashri-joti, 1994. (in Russ)

8 Hautala R. Islamizacija Dzhuchidskogo i Hulaguidskogo ulusov v sravnenii: tochki zrenija musul'manskih i hristianskih istochnikov [Islamization of the Juchid and Hulaguid ulus

in comparison: points of view of Muslim and Christian sources] // *Zolotoordynskoe obozrenie*. - 2018. - Т. 6. - № 4. - С. 676–695. (in Russ)

9 Zolotaja Orda v istochnikah [The Golden Horde in the Sources]. Т.1. Arabskie i persidskie sochinenija. - М., 2003. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Қызыке Ләззат Еділбайқызы</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: lyaka_kizikeeva@mail.ru
<i>Өзқұл Шобанұғлы</i>	халық білімдері кафедрасының меңгерушісі, профессор, PhD, Хожатепе университеті, Анкара, Түркия, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1409-4197
<i>Нурмухамед Амантаевич Кенжегулов</i>	Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6698-6640
<i>Кызыке Ляззат Едильбаевна</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: lyaka_kizikeeva@mail.ru
<i>Озкул Чобаноглы</i>	заведующий кафедрой турецкой фольклористики, профессор, PhD, Университет Хаджеттепе, Анкара, Турция, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1409-4197
<i>Нурмухамед Амантаевич Кенжегулов</i>	Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6698-6640
<i>Lazzat Kzyzke</i>	PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: lyaka_kizikeeva@mail.ru
<i>Ozkul Cobanoglu</i>	Head of the Department of the Turkic Language and Literature, Professor, PhD, Hacettepe University, Ankara, Turkey, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1409-4197
<i>Nurmukhamed Kenzhegulov</i>	Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6698-6640

